

Role záchranné sociální sítě v období covidu-19*

HELENA VYCHOVÁ^{***}, OLEKSANDR STUPNYTSKYY[®],
HELENA MAREŠOVÁ[®], MARIE TÁBORSKÁ, PETR VÍŠEK
Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA), Praha

The Role of the Social Protection Network in the Time of Covid-19

Abstract: The article analyses the impact of the Covid-19 pandemic on the social protection and economic situation of vulnerable groups. The findings suggest that the pandemic did not create new at-risk groups but rather exacerbated existing problems. An analysis of administrative data indicated a deterioration in the income situation of selected population groups, especially the unemployed, single parents, and households with three or more children. At the same time, a qualitative survey conducted using semi-structured individual interviews with representatives of relevant organisations in the social protection system revealed that the system responded effectively to new risks and provided assistance to affected families in the form of emergency benefits and increases in the subsistence minimum and parental allowance. However, some households may not have been sufficiently informed about the possibility of receiving state support and sometimes chose not to claim benefits because the benefit amounts were low. The analysis also showed that social transfers significantly reduce poverty rates and their importance increased during the pandemic. This article concludes with the recommendation that the situation of the poorest groups in the population be analysed in order to enable early identification of groups that are at risk and provide them with adequate support.

Keywords: social protection network, social transfers, poverty, material deprivation, social deprivation

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2025, Vol. 61, No. 2: 171–192

Zveřejněno online: 6. června 2024, <https://doi.org/10.13060/csr.2024.005>

* Článek byl zpracován v rámci řešení výzkumné aktivity „Reflexe záchranné sociální sítě v době covidu-19“, financované z prostředků institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (poskytovatel MPSV).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Helena Vychová, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA), Dělnická 12, 170 00 Praha 7, e-mail: helena.vychova@gmail.com.

Úvod

S překotným nástupem koronavirové pandemie a přijatými restriktivními opatřeními došlo v naší společnosti k rapidní změně socioekonomických podmínek. Tato mimořádná situace vyvolala rozsáhlé důsledky, jež postihly rozmanité sociální skupiny obyvatelstva, zejména ty nejohroženější. Záchranná sociální síť představuje komplex sociálněpolitických opatření, která stát zaručuje svým občanům jako minimální úroveň pomoci v případě, že se dostanou do značně nepříznivých sociálních situací.

V souvislosti s pandemií covidu-19 se ukazuje, že současný systém sociální ochrany čelí novým výzvám. Klíčovým otazníkem je, jakým způsobem tato krize ovlivnila nejzranitelnější skupiny obyvatelstva a zda byl systém sociálních dávek schopen adekvátně reagovat na nová rizika a problémy, které v tomto období vznikly.

Předmětem tohoto článku je analýza současného systému sociální ochrany, která poskytuje přehled o dopadech pandemie covidu-19 na socioekonomickou situaci různých zranitelných skupin obyvatelstva, a sledování otázky, zda sociální transfery přispívají k boji proti chudobě.

Identifikovány byly sociální skupiny, které zasáhla svými ekonomickými dopady pandemie výrazněji. Mezi tyto skupiny lze zařadit především domácnosti s třemi a více dětmi, samoživitele, pracovníky s nízkým vzděláním a nízkými příjmy, důchodce, osoby pečující o příbuzné a zdravotně postižené. Přičemž systém sociální podpory zmírnil dopad pandemie na rozdíly v příjmech, ale některé skupiny ochranou propadly. Struktura článku je rozdělena do několika sekcí. První sekce prezentuje relevantní zahraniční a domácí studie. Další popisuje teoretický rámec a použité metody výzkumu. Třetí sekce prezentuje výsledky získané prostřednictvím analýzy administrativních dat a kvalitativního šetření. Následující sekce se věnuje diskusi nad výsledky. Na konci článku jsou shrnuty klíčové poznatky a závěry studie.

Současný stav poznání

Výzkumné studie, které se zaměřují na zkoumání vlivu pandemie covidu-19 na trh práce a socioekonomické podmínky obyvatelstva, se shodují, že i když celkový dopad koronavirového období na populaci byl spíše mírný, jisté vybrané skupiny byly postiženy výrazněji.

Braband et al. (2022) konstatují, že německý trh práce zvládl krizi pandemie covidu-19 velmi dobře. Nárůst míry nezaměstnanosti i pokles míry zaměstnanosti byly relativně mírné a oba ukazatele se od té doby vrátily na předkrizovou úroveň. Jedním z klíčových faktorů tohoto úspěchu bylo používání německého systému zkrácených úvazků Kurzarbeit. Autoři ukazují, že vývoj příjmu během prvního roku krize byl u pracovníků nerovnoměrný a že byly postiženy zejména tyto znevýhodněné skupiny: pracovníci na částečný úvazek a asistenti domácí

peče, pracovníci s nízkým vzděláním a nízkými příjmy a do jisté míry i ženy. Prostřednictvím systému Kurzarbeit se Německu podařilo zmírnit dopad krize a zabránit prohlubování nerovností. Přestože se německý trh práce jako celek relativně dobře vyrovnal s vlivem pandemie covidu-19, zaměstnanci s nižší mírou sociálního zabezpečení byli postiženi významněji. Jako poučení z krize se tak ukazuje potřeba provedení reformy, které posílí sociální ochranu cílenou na pracovníky s aktuálně nižším stupněm zabezpečení.

Adermon et al. (2022) provádí analýzu dopadů pandemie covidu-19 na příjmy ze zaměstnání prostřednictvím využití švédských administrativních dat o měsíčních výdělcích a vládních sociálních transferech. Autoři ukazují, že během prvních 10 měsíců pandemie se pracovní výdělky v průměru snížily o 2,7 %. Přičemž 43 % z tohoto poklesu bylo kompenzováno vyplácenými vládními transfery, zejména dávkami v nezaměstnanosti a nemocenskými. Štědrý příspěvek na zkrácenou pracovní dobu, který byl zaveden za účelem ochrany pracovních míst, představoval významný bonus k příjmům zaměstnanců v roce 2020 a výrazně snížil ekonomický dopad pandemie. Dle studie je tak patrné, že pandemická opatření byla téměř stejně důležitá jako stávající sociální transferové mechanismy při nahrazování ztráty příjmů. Autoři zjišťují, že pracovníci s nejnižšími mzdami byli postiženi pandemií nejvíce a že značné ztráty v příjmech se projevily zejména u mladých jedinců, osob s nižším vzděláním, imigrantů a především u těch, kteří před pandemií působili v sektoru pohostinství. Nicméně existující systémy sociálních transferů a pandemická opatření dokázaly vyrovnat rozdíly v příjmech. Naopak, režim zkrácené pracovní doby nahrazoval vyšší část ztrát výdělků u zaměstnanců s vyššími příjmy. Autoři konstatují, že rychlá opatření sehrála klíčovou roli při zmírnění důsledků nečekaných krizí. Přestože stávající systémy podpory mohou zmírnit tyto důsledky, je nezbytné využívat cílenou pomoc pro zvláště zranitelné skupiny a implementovat opatření přizpůsobená charakteru dané krize.

Fiaschi a Tealdi (2022) provádí hodnocení krátkodobých dopadů pandemie covidu-19 na italský trh práce a identifikují asymetrické efekty v závislosti na pohlaví, věku a geografické poloze. Konkrétně zjišťují zvýšený počet „znechucených“ pracovníků, kteří opustili stav nezaměstnanosti a přešli do stavu ekonomické neaktivity, a to napříč pohlavím, věkovými skupinami a geografickou polohou, přičemž se to většinou týkalo jednotlivců na jihu. Autoři dále zjišťují významný úbytek zaměstnaných žen ve věku 30 let s malými dětmi, které přešly do ekonomické neaktivity, a to zejména na severu a ve střední části Itálie. Pandemie neúměrně zasáhla zejména ženy a mezi nimi mnohem vážněji ty, které žijí ve velkých domácnostech na severu a ve střední části Itálie. Tato zjištění rovněž platí pro ženy s malými dětmi na jihu Itálie, kde jsou horší příležitosti na trhu práce.

Bussink et al. (2022) provádí analýzu zaměstnanosti mezi kohortami absolventů v Nizozemsku, kteří vstoupili na trh práce těsně před krizí covidu-19 a během ní, a porovnávají je s pravděpodobností zaměstnání mezi kohortami absolventů před vypuknutím krize. Autoři ukazují, že pravděpodobnost zaměstnání se během platnosti pandemických opatření v Nizozemsku snížila, zejména u absolventů s relativně nižším vzděláním. Po uvolnění opatření se zaměstnanost

rychle obnovila, což lze vysvětlit napjatým trhem práce v Nizozemsku. Celkově byl krátkodobý dopad krize covidu-19 na zaměstnanost relativně mírný ve srovnání s ekonomickou krizí, což lze přičítat poměrně extrémním opatřením přijatým k zabránění nezaměstnanosti. Nicméně existují rozdíly v účinku opatření na pravděpodobnost zaměstnání v závislosti na úrovni vzdělání a pohlaví. Tyto rozdíly se týkají odvětvových a profesních odlišností a možností práce na dálku. Autoři také konstatují, že muži byli postiženi více než ženy a některá odvětví byla zasažena více než jiná. Dopady krize covidu-19 na trh práce byly zmírněny díky napjatému trhu práce a důraznými opatřeními přijatými vládou.

Powell et al. (2022) analyzují vliv pandemie na trh práce ve Spojeném království a konstatují, že začátek pandemie měl dramatický dopad na trh práce. Došlo k významnému poklesu zaměstnanosti, zatímco nezaměstnanost i ekonomická neaktivita zaznamenaly nárůst. Na konci pandemie se sice míra zaměstnanosti a nezaměstnanosti zlepšila, avšak ekonomická neaktivita zůstala stále vysoká. Někteří pracovníci byli pandemií neúměrně postiženi. Vyšší než průměrná byla míra nezaměstnanosti menšin. Zaměstnanost mužů klesla výrazněji než u žen. Nejmladší a nejstarší pracovníci měli vyšší pravděpodobnost ztráty zaměstnání. Sice se zaměstnanost mladých lidí pak vrátila na úroveň před pandemií, avšak mnoho starších pracovníků se rozhodlo odejít do předčasného důchodu. Pracovníci s nízkými mzdami s větší pravděpodobností působili v odvětvích nejvíce postižených pandemií, zejména v pohostinství a maloobchodu, a měli tak vyšší pravděpodobnost, že během pandemie budou nuceni čerpat dovolenou a dojde u nich k poklesu příjmů. Nárůst volných pracovních míst byl však způsoben převážně vytvářením pracovních míst s nízkými mzdami.

Pouze omezený počet studií se věnoval problematice pandemie covidu-19 v České republice. Například Grossmann a Münich (2022) dospívají k závěru, že celkové dopady krize covidu-19 na registrovanou nezaměstnanost byly velmi mírné a v současné době (2022) jsou téměř nepostřehnutelné. Nicméně, během období pandemie covidu-19 se projevil rozdíly v dopadech krize z pohledu povolání, úrovně vzdělání a věkové skupiny.

Dudová (2021) a Höhne (2021) analyzují dopad pandemie covidu-19 na sólo rodiče. Dle studie se u všech dotazovaných sólo matek v průběhu pandemie zhoršila jejich ekonomická pozice. Významným faktorem dlouhodobého dopadu bylo, zda měly zaměstnání umožňující práci z domova a zda pracovaly v odvětví, které nebylo omezeno protipandemickými opatřeními. Ženy, které žily v domácnosti se svými rodiči nebo se mohly spolehnout na jejich pomoc či na pomoc otce dětí, měly výrazně více možností, jak péči zkombinovat s placenou prací. Sólo matky s vyšším vzděláním a relativně stabilní pracovní situací měly lepší výchozí pozici – některé mohly pracovat z domova, případně čerpat ošetrovné.

Höhne (2021) také konstatuje, že životní podmínky rodičů samoživitelů se kvůli pandemii staly ještě více nepříznivými. Propad v materiálním zabezpečení rodiny se mnohem častěji dotkl sólo rodičů pracujících jako osoby samostatně výdělečně činné (v porovnání se zaměstnanci) a také rodičů bez vysokoškolského

vzdělání. Rovněž rodiče (před)školních dětí čelili vyššímu riziku zhoršení finanční situace ve srovnání s rodiči starších dětí.

Federičová et al. (2022) se zabývají analýzou chudoby a sociálních dávek v sociálně vyloučených lokalitách (SVL). Autorky konstatují, že příjmy domácnosti v SVL jsou o jednu třetinu nižší než u běžné populace. Tento rozdíl je způsoben nižší vzdělanostní úrovní a nižší ekonomickou aktivitou v těchto lokalitách. Velký rozdíl mezi oběma populacemi přetrvává, i pokud jsou k pracovním příjmům připočteny sociální dávky. Autorky dále uvádí, že sociální systém je účinně zaměřen na osoby ohrožené chudobou, avšak problémem je nízká míra využívání sociálních dávek ze strany domácností, které na ně mají nárok.

Zkoumaná problematika a použité metody

Pandemie covidu-19 se stala jedním z rizikových faktorů současné společnosti, o kterých ještě v roce 1986 psal německý sociolog Ulrich Beck. Ve své knize Beck tvrdí, že průmyslová společnost vytvořila nová nebezpečí, která byla v předchozím věku neznámá, a tato nová rizika nejsou omezena na jeden konkrétní národ nebo sociální skupinu. Rizika vznikají jako vedlejší produkt rozvoje moderních technologií a neznají hranice.

Ulrich Beck zabudoval rizika do teorie moderní společnosti a vnímal je jako určující rys moderní společnosti samotné, tvořící temnou stránku průmyslové expanze, technického a vědeckého úspěchu a ekonomického růstu, který podnítil změny ve struktuře rodiny, struktuře politické a kulturní organizace i sociálních vztahů mezi nimi. Beck se zaměřuje především na životní prostředí a zdravotní rizika, zejména genetické technologie; naznačuje, že žijeme ve světě, který se vyznačuje novými riziky s „potenciálně globálním dopadem“. Beck vidí společnost náchylnou k riziku a nejistotě, ale pozitivní je schopnost lidí reflektovat minulost a využívat své minulé znalosti k ovlivnění toho, co mohou dělat v budoucnosti (Císař, 2015).

Lidská civilizace pokročila ve vývoji, průmyslová odvětví rychle rostou a v důsledku toho je společnost ohrožena novými druhy rizik. S rozvojem vědy a techniky se odhalují nová nebezpečí. Až do nedávné doby bylo lidstvo ohroženo vnějšími riziky, jako jsou přírodní rizika, ale v současné době prošla rizika obrovskou změnou. Konkrétně industrializace vytváří širokou škálu nebezpečných, dokonce smrtelných důsledků pro společnost a v důsledku globalizace tato rizika ovlivňují i svět. Tím pádem industrializace a globalizace přispívají ke vznikajícím globálním rizikům, jako je změna klimatu a přenos infekčních chorob. Existence moderních hrozeb naší doby, jako je globální oteplování či zvýšená „mobilita“ nemocí, zřejmě podporuje Beckova tvrzení. Globální oteplování může ovlivnit prevalenci mnoha infekcí a nemocí. Vyšší teplota vede ke změnám vlhkosti, které mohou ovlivnit biologické a ekologické přenašeče onemocnění a následně riziko přenosu (Majbahin, 2021).

Rizikový je i způsob života současné společnosti: sedavý životní styl, nadměrná výživa a neustálý stres, což vede k oslabení imunity a zhoršení zdraví. Rostoucí pohyb lidí přes geografické hranice umožňuje rychlejší šíření infekčních nemocí než kdy dříve. Na počátku 21. století panují obavy, že procesy globalizace mohou přispět k výskytu několika smrtelných chorob. S rostoucím počtem lidí cestujících do zahraničí naznačují epidemiologové, že šíření infekčních chorob po celém světě v poslední době vzrostlo. Nejnovějším případem je propuknutí onemocnění covid-19, které není omezeno na jednu zemi, ale rozšířilo se do celého světového společenství. Setkáváme se s nebezpečím, které nemá hranice. Ve skutečnosti je koronavirus skutečným fenoménem globalizace, i když musíme mít na paměti, že globální hrozby a příležitosti musíme vidět společně. Z tohoto pohledu by současná epidemie měla být považována za příležitost k významným změnám v budoucím životě. Dalo by se tvrdit, že koronavirus je příležitost změnit realitu, která vyžaduje sociální solidaritu, empatii, spolupráci a morální. Vypuknutí koronaviru by mělo být považováno za jednu z nejdůležitějších společenských událostí 21. století. Nejvýznamnějšími charakteristikami všech pandemických krizí, včetně covidu-19, je vznik sociálního stresu a úzkosti v důsledku neznalosti a nejednoznačnosti tohoto jevu, narušení pořádku a funkce institucí a omezení sociálních interakcí (Mansouri a Sefidgarbaei, 2021).

Analyzovat vliv covidu-19 je užitečné z pohledu teorie intersekcionality. Tato teorie umožňuje porozumět tomu, co se děje v průběhu pandemie, a to jak z hlediska jejích sociálních determinantů, tak sociálních důsledků. Intersekcionalní teorie analyzuje průsečíky více struktur nerovností (jako je pohlaví, věk, třída, etnicita), které mají multiplikační efekt, když se u téhož jedince protnou znevýhodněné pozice. Covid-19 je jasným příkladem intersekcionalního jevu: dopad covidu-19 je výsledkem vzájemného působení mnoha propojených struktur nerovností. Existující studie z evropských zemí prokázaly, jak různé sociální skupiny čelily rozdílnému riziku nákazy a odlišně se vyrovnávaly s různými následky. Opatření přijímaná v důsledku pandemie vedla k uzavírání podniků a následnému propouštění zaměstnanců. Krize postihla zejména odvětví, kde mezi zaměstnanci převažují ženy, s dopady v podobě ztráty zaměstnání a zkrácení pracovní doby. Nízko placení pracovníci měli větší pravděpodobnost poklesu příjmu v důsledku opatření, která postihla převážně odvětví zaměstnávající nízko kvalifikované pracovníky. V postižených sektorech převládali mladí lidé, menšiny, ženy a pracovníci s nízkou kvalifikací, obvykle zaměstnaní na dobu určitou, resp. v nejistých pracovních podmínkách, včetně osob samostatně výdělečně činných (Maestripieri, 2021).

Možnost práce na dálku také přispívá k nerovnostem na trhu práce. U vysoce kvalifikovaných pracovníků s vysokými příjmy bylo pravděpodobnější, že si udrží svá pracovní místa a budou moci pracovat bezpečně i během platnosti pandemických opatření, čímž minimalizují ztrátu příjmu. Naopak pracovníci v oblasti služeb a na pečovatelských pozicích, kteří jsou často níže placeni, jsou více vystaveni riziku nákazy. Opatření spojená se zavřením škol měla opět negativní sociální dopady na nejzranitelnější skupiny obyvatel: děti a mladé lidi, zejména

pak pokud pocházejí z nízkého socioekonomického prostředí. Současné byly rodiny vystaveny většímu stresu, přičemž péče o domácnost byla rozdělena mezi pohlaví nerovnoměrně. Samostatná izolace implikovala význam bydlení z hlediska přístupu k dostatečnému prostoru. Domy se náhle staly prostorem, kde lidé pracují, studují a tráví svůj volný čas, což zesílilo prohlubování nerovností mezi těmi, kteří mají dostatek prostoru pro všechny členy rodiny, a těmi, kteří takovou možnost nemají (Maestripieri, 2021).

Každý z uvažovaných jevů (uzavírání sektorů, práce na dálku, zavírání škol a domácí izolace) měl diferencovaný dopad podle pohlaví, třídy, věku a etnického původu, přičemž tyto struktury nerovností se vzájemně prolínaly a posilovaly. Například lze představit situaci matky samoživitelky pracující v uzavřeném sektoru, která se musí sama vypořádat s péčí a vzděláváním svých dětí bez pomoci ze strany veřejných služeb. Její zranitelnost není způsobena pouze tím, že je ženou, ale také současnou existencí dalších znevýhodňujících faktorů. Dalším příkladem je nedostatečný přístup mnoha marginalizovaných skupin k vyššímu vzdělání, což jim znemožňuje získat dobře placenou práci (Kolářová, 2018).

Každá zranitelná sociální skupina v souvislosti pandemií (ženy, mladí lidé, děti, menšiny) není homogenní skupinou. Například mezi ženami existují rozdíly v socioekonomických podmínkách, v tom, zda mají, nebo nemají partnera, který může pomoci se zvýšenou pracovní zátěží spojenou s uzavřením škol, nebo zda (ne)patří k ohroženým skupinám či (ne)mají přístup k odpovídajícímu bydlení. Podobně je tomu i u ostatních uvažovaných skupin (Maestripieri, 2021).

Pro analýzu zkoumané problematiky byla použita kombinace kvantitativní a kvalitativní srovnávací analýzy dostupných relevantních dat, která byla provedena z různých hledisek (např. regionálních, meziskupinových apod.). V případě statistických dat byly hlavními metodami analýza časových řad a kauzální analýza, zaměřené na vývoj klíčových ekonomických ukazatelů, jako je zaměstnanost, nezaměstnanost, míra chudoby, míra materiální deprivace, míra těžké bytové deprivace, podíl nákladů na bydlení na disponibilním příjmu domácnosti, zátěžová hranice nákladů na bydlení a dopad sociálních transferů. Tato data byla porovnána mezi lety 2019 a 2020/2021, tedy před pandemií covidu-19 a během ní. Pro analýzu byly využity veřejně dostupné datové zdroje. Hlavním zdrojem dat o sociálně vyloučených skupinách obyvatelstva byly výsledky šetření „Životní podmínky (EU-SILC)“, které poskytují informace o příjmech a výdajích domácností, materiální deprivaci, pracovní intenzitě a aktivitě respondentů. Databáze ČSSZ poskytuje údaje o vyplacených dávkách nemocenského pojištění, databáze MPSV pak přehled o výdajích a počtu příjemců dávek státní sociální podpory, péstounské péče, pomoci v hmotné nouzi, příspěvku na péči a dávkách pro osoby se zdravotním postižením. Současně byla využita data z VŠPS jako hlavního zdroje informací o vývoji trhu práce a data z ISPV obsahující informace o mzdách a pracovní době zaměstnanců.

V rámci analýzy dopadů pandemie covidu-19 s ohledem na schopnost reakce systému sociální ochrany byly rovněž využity výstupy kvalitativního šetření. Šetření bylo provedeno prostřednictvím polostrukturovaných individuálních

rozhovorů se zástupci relevantních organizací vykonávajících přímou práci s klienty, a to z neziskových organizací, orgánů samosprávy a státního orgánu – Úřadu práce ČR. Realizace rozhovorů probíhala od listopadu 2021 do března 2022. Celkem se rozhovorů zúčastnilo 18 respondentů ze subjektů napříč celou ČR.

Hlavním zaměřením šetření byla následující témata:

- 1) Dostupnost informací o sociálně-ekonomické situaci obyvatel a využívání nástrojů sociální politiky.
- 2) Vyváženost systému sociální ochrany ve vztahu k různým skupinám obyvatel.
- 3) Reakce systému „sociální ochrany a pomoci“ na změny. Zjišťovalo se, zda v důsledku pandemie vznikly nové, dosud nedetekované skupiny obyvatel, které vyžadují státní pomoc, a zda existují nepokryté problémy. Dále se analyzovalo, zda jsou existující „záchranná opatření“ včasná a účinná.

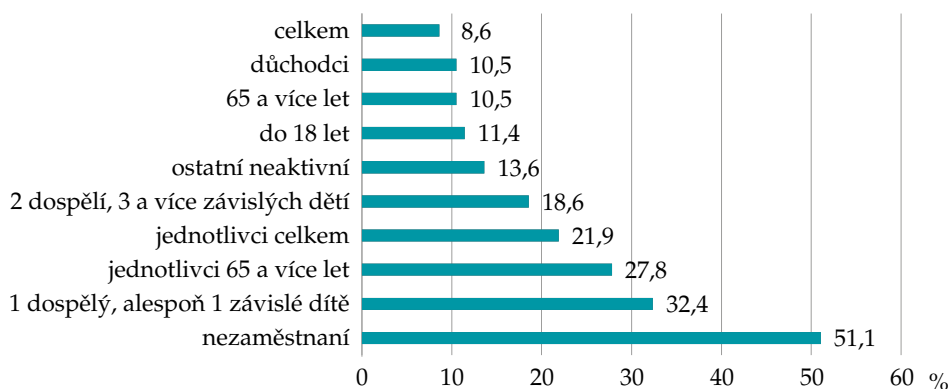
Cílem rozhovorů bylo získat hlubší poznatky a vhled do problematiky a přispět k celkovému pochopení sociálních dopadů pandemie a efektivnosti opatření sociální ochrany.

Výsledky

Analýza nejchudších skupin obyvatelstva během covidu-19

Pro analýzu nejchudších skupin obyvatelstva v období covidu-19 využíváme data z šetření Životní podmínky 2021 (ČSÚ, 2021b). Toto šetření zahrnovalo informace o příjmech domácností za rok 2020 a je prvním ročníkem, který umožňuje zkoumat vliv pandemického období na životní podmínky obyvatelstva. Dle výsledků šetření se v ČR nachází 901 tis. osob pod hranicí chudoby a 505 tis. osob je materiálně a sociálně deprivováno. Osoba je považována za žijící pod hranicí chudoby, pokud je její příjem nižší než 60 % mediánu příjmu populace. Je důležité poznamenat, že označení „pod hranicí chudoby“ se vztahuje pouze na celou domácnost, nikoliv na jednotlivé osoby v domácnosti. Předpokládá se, že všechny osoby v domácnosti hospodaří společně a mají společný příjem a výdaje. Z uvedeného vyplývá, že míra chudoby se výrazně liší v závislosti na složení domácnosti. V rámci analýzy sledujeme několik ukazatelů, které umožňují identifikovat nejchudší skupiny obyvatelstva. Tyto ukazatele zahrnují podíl osob žijících pod hranicí chudoby (míra chudoby), počet domácností, kde průměrný příjem na osobu patří mezi nejnižších 10 % příjmů, míru materiální a sociální deprivace a také dopad sociálních transferů na snižování chudoby.

Podíl osob pod hranicí chudoby na celkovém počtu obyvatel v České republice dosahuje 8,6 %, což představuje jeden z nejnižších ukazatelů v rámci Evropské unie. Nicméně existují rozdíly v míře chudoby mezi různými skupinami obyvatel. Například, míra chudoby je vyšší u mladších osob do 18 let a u osob starších 65 let, stejně jako u důchodců a neaktivních osob. Nejvyšší míra chudoby se však vyskytuje mezi nezaměstnanými a dosahuje 51 %, což znamená, že polovina

Graf 1. Míra chudoby vybraných skupin obyvatelstva

Zdroj: Data EU-SILC, 2021, vlastní zpracování.

nezaměstnaných osob je ohrožena chudobou. Stejně tak je míra chudoby vyšší u jednotlivců, zejména u jednotlivců starších 65 let, a také u domácností sestávajících z dvou dospělých osob a tří a více závislých dětí. Nejvyšší míra chudoby je však zaznamenána u domácností tvořených jedním dospělým a jedním a více závislými dětmi (samoživitelé), a to 32,4 %. To znamená, že každá třetí domácnost tohoto typu žije v chudobě.

Počet domácností, kde průměrný příjem na osobu patří k nejnižším 10 % příjmu, dosahuje hodnoty 450 tis., což představuje 861 tis. osob. Průměrný měsíční příjem na osobu v těchto domácnostech činí pouze 11 589 Kč. Z těchto příjmů tvoří dvě třetiny sociální příjmy, jako jsou důchody a dávky státní sociální podpory, zatímco pouze čtvrtinu tvoří příjmy ze závislé činnosti. V celé populaci je tomu naopak, kdy dvě třetiny příjmů pocházejí ze závislé činnosti a jen čtvrtina ze sociálních příjmů. Struktura domácností s nejnižším, 10% příjmem se také výrazně liší od struktury populace jako celku. Převážně se jedná o malé domácnosti s jedním nebo dvěma členy. Většinou v těchto domácnostech nepracuje žádná nebo pouze jedna osoba. Polovinu této skupiny tvoří domácnosti, kde je pouze důchodce bez pracujících členů. Další významnou část tvoří nezaměstnaní jedinci a zaměstnanci s nižším vzděláním. Zaměstnané osoby v této skupině často pracují v oblasti služeb a prodeje, řemeslnických a opravárenských povolání, jako obsluha strojů a zařízení, montéři a na pomocných nekvalifikovaných pracovních pozicích. Jedná se o pozice s nízkým platovým ohodnocením. Během posledních sedmi let došlo ke zvýšení počtu těchto domácností z 432 000 na 450 000, přičemž počet osob žijících v těchto domácnostech klesl z 937 000 na 861 000. Dochází tak ke zvýšení podílu malých domácností. V těchto domácnostech se zvyšuje podíl důchodců bez pracujících členů. Zatímco před pěti lety tvořili tito důchodci jednu třetinu

této skupiny, nyní již představují polovinu. Z pohledu dosaženého vzdělání jsou nejvíce ohroženy osoby se základním a nižším středním vzděláním.

Materiální a sociální deprivace je definována jako nemožnost dovolit si pět a více položek ze stanoveného souboru (TV, pračka, počítač, telefon, auto, dovolená, maso, vytápění, úhrada neočekávaných výdajů, nájemného, energií a jiné). V roce 2021 se tato míra deprivace pohybovala pouze na úrovni 4,8 %. Během posledních sedmi let došlo k významnému poklesu míry materiální a sociální deprivace z 13 % na 4,8 %, což je spojeno s rostoucí úrovní příjmů obyvatelstva. Pokles se vyskytl jak u mladších, tak u starších osob s tím, že mladé osoby obecně vykazují vyšší míru materiální a sociální deprivace ve srovnání se staršími. Podobně jako u míry chudoby má typ domácnosti významný vliv i na míru deprivace. Více ohroženi jsou v tomto směru jednotlivci a úplné rodiny se třemi a více dětmi. Avšak nejvíce ohrožené jsou neúplné rodiny se závislými dětmi, jejichž míra deprivace činí 19 %. Každá pátá domácnost samoživitelů tak není schopna pokrýt své základní potřeby.

Dopad sociálních transferů na snižování chudoby je definován jako procentuální snížení míry chudoby v důsledku sociálních transferů (vypočteno porovnáním míry chudoby před transfery a po transferech; důchody nejsou v těchto výpočtech považovány za sociální transfery). Sociální transfery v průměru snižují míru chudoby na polovinu. Tento efekt je vyšší u mužů než u žen. Míra ohrožení chudobou před sociálními transfery by dosáhla 16 %, zatímco po jejich vyplacení klesá na 8,6 %. Dopad sociálních transferů na mladší a starší osoby je přibližně stejný. V závislosti na typu domácnosti je vliv sociálních transferů významnější u domácností se závislými dětmi než u domácností bez dětí. Sociální transfery snižují míru chudoby u samoživitelů z 43 % na 32 %, u jednotlivců z 27 % na 22 %, v úplných rodinách s třemi a více dětmi z 31 % na 19 % a v rodinách s dvěma dětmi ze 17 % na 7 %.

Jak se situace chudých skupin změnila během covidu-19

Výše uvedená analýza naznačuje, že chudobou jsou nejvíce ohroženy tři skupiny osob: zaměstnaní s nízkými příjmy, nezaměstnaní a důchodci. Každou z těchto skupin analyzujeme samostatně a porovnáváme s odpovídající skupinou, která není ohrožena chudobou. Zároveň zkoumáme struktury těchto skupin z hlediska následujících charakteristik: osobních charakteristik (věk, vzdělání, pohlaví); charakteristik trhu práce (regionální rozložení, velikost obce, zaměstnání, odvětví); charakteristik domácnosti (typ domácnosti, počet členů, počet dětí, počet zaměstnaných členů); a zdravotního stavu a péče o příbuzné.

Ve skupině zaměstnaných osob, které se nacházejí v chudobě, je vyšší podíl jedinců se základním a nižším středním vzděláním. Naopak pracující s úplným středním a vysokoškolským vzděláním spadají do skupiny chudých méně často. Během období pandemie covidu-19 došlo k ještě většímu nárůstu počtu chudých

mezi pracovníky s nižším středním vzděláním, přičemž počet chudých s úplným středním a vysokoškolským vzděláním se nezměnil. Významný nárůst chudých zaměstnaných byl zaznamenán zejména v oblasti služeb a prodeje. Vysoký podíl chudých pracujících je také v případě řemeslníků, obsluhy strojů a nekvalifikovaných pracovníků. Podle odvětví byl největší nárůst chudých zaměstnaných zaznamenán v obchodě, ubytovacích službách a také v zemědělství.

Počet chudých pracujících osob se zvýšil v čistých neúplných rodinách s dětmi¹. Tato skupina zahrnuje samoživitele – matky a otce –, jejichž úroveň chudoby byla vysoká již před vypuknutím pandemie covidu-19. Vysoká míra chudoby je také pozorována u pracujících jednotlivců. Naopak počet chudých pracujících v čistých úplných rodinách v roce 2020 klesl. U zaměstnanců s dětmi je podíl chudých vyšší než u bezdětných zaměstnanců. Významné zlepšení této situace nastalo v roce 2020 díky zvýšení rodičovského příspěvku z 220 tis. Kč na 300 tis. Kč.

Vzdělání je klíčovým faktorem rozhodujícím o tom, zda osoba, která je nezaměstnaná, bude žít v chudobě, či nikoliv. Nezaměstnaní se základním vzděláním jsou výrazně častěji zastoupeni ve skupině chudých. Naopak nezaměstnaní s úplným středním a vysokoškolským vzděláním jsou mezi chudými zastoupeni výrazně méně často. Nezaměstnaní, kteří žijí v domácnostech s dostatečným příjmem, se většinou nacházejí v čistých nebo smíšených úplných rodinách. Jedná se o rodiny, kdy je jeden z manželů zaměstnaný a druhý je nezaměstnaný, avšak příjem pracující osoby v domácnosti je dostatečný pro potřeby celé domácnosti. Pokud je rodina neúplná a skládá se pouze z jednotlivce nebo jedné dospělé osoby s dětmi, která je nezaměstnaná, domácnost nemá dostatečný příjem. V roce 2020 došlo i v těchto domácnostech k nárůstu počtu chudých osob.

Zdravotní obtíže jsou častěji zaznamenávány u chudých nezaměstnaných osob ve srovnání s nezaměstnanými jedinci disponujícími dostatečným příjmem. Zdravotní stav jednotlivců tak částečně vysvětluje chudobu v této skupině. Současně došlo ke zvýšení počtu chudých nezaměstnaných osob, které se starají o své příbuzné. Péče o jedince se zdravotním postižením nebo o starší osoby je jedním z dalších faktorů přispívajících k chudobě mezi nezaměstnanými jedinci.

Ve skupině chudých důchodců je více zastoupena nejstarší skupina 75 let a více. Vzdělání má významný vliv na příjmy důchodců, přičemž osoby se základním a nižším středním vzděláním častěji patří mezi chudé důchodce. Naopak důchodci s úplným středním a vysokoškolským vzděláním převážně spadají do skupiny s dostatečným příjmem. V rámci jednotlivých krajů lze pozorovat významné rozdíly. Například v Praze a Středočeském kraji je nižší podíl chudých důchodců, zatímco v Ústeckém, Královéhradeckém a Moravskoslezském kraji je podíl chudých důchodců vyšší. Nicméně ve všech těchto krajích došlo v roce 2020 ke zvýšení podílu chudých důchodců.

¹ Čistá neúplná rodina se skládá jen z rodiče s nezaopatřeným dítětem (dětmi), kdy v rodině nežijí žádní další příbuzní (např. prarodiče) nebo ekonomicky aktivní děti.

Největší rozdíly mezi chudými a zabezpečenými důchodci jsou patrné při rozdělení podle typu domácnosti. Zabezpečení důchodci většinou žijí v čistých úplných rodinách nebo ve smíšených úplných rodinách. V těchto typech domácností je podíl zabezpečených důchodců pětikrát vyšší než podíl chudých důchodců. Kromě toho se v čistých úplných rodinách snížil podíl chudých důchodců v roce 2020. Naopak domácnosti důchodců jednotlivců vykazují mnohem vyšší podíl chudých. U jednotlivých žen je podíl chudých důchodců dokonce šestkrát vyšší než podíl zabezpečených důchodců. Navíc, v roce 2020 došlo k nárůstu tohoto podílu chudých důchodců jednotlivců – žen.

Zdravotní stav chudých důchodců je významně horší než u zabezpečených důchodců, a tím tak částečně vysvětluje jejich chudobu. Během roku 2020 nedošlo k významné změně ve zdravotním stavu chudých důchodců, pouze se zvýšil podíl jedinců s výrazně omezujícími zdravotními problémy. Výrazně se však zvýšil podíl důchodců, kteří pečují o své příbuzné, což je také důsledek koronavirového období.

V roce 2020 došlo k nárůstu míry chudoby v domácnostech s dětmi a ke snížení míry chudoby v domácnostech jednotlivců, zejména mezi jednotlivci staršími 65 let, i když jejich míra chudoby zůstává stále vysoká. Pokud jde o regionální rozdíly, vyšší míra chudoby je zaznamenána v severozápadním a moravskoslezském regionu.

Data z Výběrového šetření pracovních sil (VŠPS) (ČSÚ, 2022b) ukazují, že během pandemie covidu-19 došlo ke krátkodobému poklesu zaměstnanosti a růstu nezaměstnanosti, ale již ke konci roku 2021 se tyto ukazatele vrátily na předkrizovou úroveň. Nejvíce negativně byla ovlivněna odvětví obchodu, ubytování a stravování. Již před krizí byla nezaměstnanost v těchto odvětvích vysoká, a proto se situace ještě více zhoršila. Postiženy byly také profese řemeslníků, opravářů, pomocníků a nekvalifikovaných pracovníků. Nadprůměrně postižené skupiny zahrnovaly osoby s nižším středním vzděláním a mladší pracovníky do 40 let.

Data z Informačního systému o průměrném výdělku (ISPV) (Trexima, 2022) ukazují pokles pracovní doby během pandemie covidu-19. Největší pokles byl zaznamenán v odvětví ubytování a stravování, kde se pracovní doba snížila až na polovinu, avšak od konce roku 2021 se vrátila na předkrizovou úroveň. Úroveň mezd v těchto odvětvích během pandemie covidu-19 neklesla, ale stagnovala. V ostatních odvětvích naopak mzdy rostly.

Nejvíce postižené skupiny

Z výše uvedené analýzy vyplývá, že nejvíce postižené skupiny jsou neúplné rodiny (samoživitelé), jednotlivci, domácnosti s třemi a více dětmi, domácnosti, v nichž není žádný člen zaměstnaný, důchodci, nezaměstnaní jedinci a osoby se zdravotním postižením. Dále jsou ohroženy osoby se základním a nižším střed-

ním vzděláním a pracovníci ve službách, prodeji, zemědělství, obchodě, ubytování a stravování, a to také kvůli dočasnému uzavření provozu během koronavirového období.

Mladé rodiny, tj. rodiče mladší 25 let, představují další ohroženou skupinu s vysokou mírou chudoby. Jedná se o skupinu s nejvyšší mírou chudoby, kde každá třetí domácnost je chudá. Zajímavý je pokles míry chudoby a míry deprivace o polovinu v roce 2021. Tento pokles lze přisoudit zvýšení rodičovského příspěvku z 220 tis. Kč na 300 tis. Kč v roce 2020, což mělo pozitivní vliv na snížení chudoby v této skupině.

Do skupiny chudých často spadají samoživitelé a domácnosti složené z jedné dospělé osoby a alespoň jednoho dítěte. Míra chudoby v této skupině se řadí mezi nejvyšší a každá třetí rodina je ohrožena chudobou. Současně je zde také vysoká míra deprivace, přičemž každá šestá rodina není schopna uspokojit základní potřeby domácnosti. V čistých rodinách, kde se nachází pouze jeden osamělý rodič s jedním nebo více dětmi, dosahuje míra chudoby 34 %. Ve smíšených rodinách, kde kromě samoživitelů a dětí žijí také prarodiče, je míra chudoby 20 %. Tento rozdíl je vysvětlován prostřednictvím mezigenerační pomoci. Přítomnost prarodičů v domácnosti poskytuje rodiči lepší možnosti pro hledání zaměstnání. Významný rozdíl v míře chudoby lze také sledovat ve vazbě na počet závislých dětí. Domácnosti s jedním dítětem vykazují míru chudoby 24 %, s dvěma dětmi je to 33 % a se třemi a více dětmi až 61 %. Většina samoživitelů s třemi a více dětmi je tedy ohrožena chudobou.

Mezi nejvíce ohrožené skupiny patří nízkopříjmové domácnosti, z nichž významnou část tvoří důchodci a nezaměstnaní jedinci. Podle počtu členů domácnosti se většinou jedná o jednotlivce nebo domácnosti složené ze dvou osob.

Nejpočetnější skupinu představují senioři. Míra chudoby mezi seniory se liší v závislosti na věkové skupině, přičemž vyšší míra chudoby je pozorována u nejstarší skupiny ve věku 75 let a více ve srovnání se skupinou ve věku 65 až 74 let. Výrazné rozdíly v míře chudoby jsou také zjištěny v závislosti na typu domácnosti, v níž senioři žijí. U domácností složených pouze z jednoho seniora dosahuje míra chudoby až 26 %. V domácnostech, kde žijí dva senioři, je míra chudoby pouze 2 %. Senioři, kteří žijí ve smíšených domácnostech, dosahují úspor v úhradách výdajů, a proto jsou v ekonomicky příznivější situaci než samostatně žijící jednotlivci.

Další zranitelnou skupinou jsou osoby se zdravotním znevýhodněním, které jim brání v plnohodnotném vykonávání aktivit. Během pandemie došlo k významnému nárůstu jejich počtu. Nicméně, mezi lety 2020 a 2021 došlo ke snížení míry chudoby v této skupině z 26 % na 17 %. Tento trend lze částečně vysvětlit vyššími výdaji na dávky nemocenského pojištění. Přesto však míra chudoby u osob se zdravotním znevýhodněním zůstává dvojnásobně vyšší než celostátní průměr.

Tabulka 1. Souhrnná tabulka o ohrožených skupinách

Skupina	Počet		Míra chudoby		Míra deprivace	
	2020	2021	2020	2021	2020	2021
mladé rodiny	40 636	43 477	39 %	22 %	31 %	13 %
matky a otcové samoživitelé	638 341	613 573	31 %	31 %	17 %	17 %
nízkopříjmové domácnosti	990 744	894 782	–	–	28 %	30 %
senioři	2 078 763	2 105 611	14 %	10 %	4 %	4 %
lidé se zdravotním znevýhodněním	517 031	694 741	26 %	17 %	16 %	14 %

Zdroj: Data EU-SILC 2021, vlastní zpracování.

Jak systém sociální podpory reagoval na pandemii covidu-19

Systém sociální podpory zahrnuje několik typů dávek včetně nemocenských dávek, dávek státní sociální podpory, dávek hmotné nouze, příspěvku na péči a dávek pro osoby se zdravotním postižením. Během pandemie covidu-19 došlo k významnému nárůstu především nemocenských dávek. Ostatní dávky se buď udržely na předkrizové úrovni, nebo pokračovaly ve svém běžném meziročním růstu. Uzavření škol a dalších zařízení v důsledku pandemie vedlo ke značnému nárůstu výdajů na ošetrovné, které se meziročně zvýšily o 9,7 mld. Kč. Zvýšené riziko onemocnění také přispělo k vyšším výdajům na nemocenské dávky, které vzrostly o 6 mld. Kč. Nicméně, ke každoročnímu nárůstu výdajů také dochází nehledě na specifickou pandemickou situaci, neboť značnou roli hraje také rostoucí úroveň mezd².

Dávky státní sociální podpory zůstaly na předkrizové úrovni, avšak počet vyplacených přídavků na děti a příspěvků na bydlení se snížil, zatímco počet vyplacených rodičovských příspěvků vzrostl. V období pandemie covidu-19 došlo také k poklesu počtu dávek hmotné nouze. Nejvyšší počet dávek hmotné nouze byl vyplacen v Moravskoslezském a Ústeckém kraji, které dohromady představovaly téměř 40 % všech těchto dávek vyplacených v České republice.

Počet příspěvků na péči pokračoval během pandemie covidu-19 ve svém běžném meziročním růstu. Jedná se o nejnákladnější dávku, kterou současně pobírá největší počet osob. Růst výdajů na příspěvek na péči je dán především rostoucím počtem osob ve vyšších věkových skupinách, kde pravděpodobnost zhoršeného zdravotního stavu a potřeba pomoci jinou osobou rapidně stoupá.

² ČSÚ (2021a).

Dávky pro osoby se zdravotním postižením zůstaly během pandemie covidu-19 na předkrizové úrovni.

Celkově lze konstatovat, že během pandemie covidu-19 nedošlo k zásadním změnám v počtu vyplácených dávek, s výjimkou výrazného nárůstu nemocenských dávek a ošetřovného. Stejně tak se významně nezměnila struktura příjemců dávek z hlediska věku, druhu příjmu, počtu dětí a velikosti domácnosti. Je však třeba zmínit zvýšení počtu seniorů mezi příjemci příspěvku na bydlení, což je důsledek celkového nárůstu počtu seniorů. Snížení počtu příjemců tohoto příspěvku mezi samoživiteli je spojeno se zvýšením rodičovského příspěvku. Pro domácnosti samoživitelů představuje rodičovský příspěvek významnou část příjmů. Zvýšení rodičovského příspěvku zlepšilo situaci samoživitelů a přispělo k poklesu příjemců příspěvku na bydlení. Příjemci příspěvku na bydlení jsou většinou senioři, zejména ti samostatně žijící, a také samoživitelé s jedním či více dětmi. Nejčastěji tito příjemci žijí v Moravskoslezském a Ústeckém kraji.

Počet příjemců příspěvku na péči se mezi seniory zvyšuje, avšak tento růst není spojen s pandemií covidu-19, nýbrž s narůstajícím počtem seniorů. Příjemci tohoto příspěvku jsou převážně senioři ve věku 65 let a více. V této skupině jsou ženy zastoupeny více než dvakrát čteněji než muži, což je dáno delší očekávanou délkou života a vyšším věkem, kterého dosahují.

Celkově lze konstatovat, že systém sociální podpory během pandemie covidu-19 efektivně poskytoval pomoc nejchudším vrstvám obyvatelstva. Výrazně se zvýšily nemocenské dávky a ošetřovné. Velká část dávek se odvíjí od částky životního minima, která v roce 2020 vzrostla, což vedlo k nárůstu počtu rodin majících nárok na tyto dávky. Rovněž došlo ke zvýšení rodičovského příspěvku, který významně pomáhá rodinám s dětmi.

Kvalitativní šetření

Kvalitativní výzkum představuje důležitý zdroj informací pro zmapování sociální situace občanů. Získané poznatky doplňují a napomáhají vysvětlit a interpretovat výsledky kvantitativní části výzkumu. Na základě výsledků tohoto šetření lze konstatovat, že systém sociálněpolitických opatření se v zásadě osvědčil a dokázal kompenzovat důsledky pandemie covidu-19. Pandemie nevytvořila bezprostředně „nové“ kriticky ohrožené cílové skupiny. Ostřeji se však vymezily dosavadní cílové skupiny, tj. závažnost každého dosavadního handicapu se zvýšila a jejich důsledky gradovaly. Ukázaly se časové disharmonie v poskytování pomoci a odhalila se i slepá místa systému, např. v návaznosti jednotlivých forem pomoci. Stalo se tak v době mimořádného zatížení personálního stavu celého systému a nutnosti volit nové formy a metody práce.

Podle vyjádření respondentů, a to shodně jak expertů z řad pracovníků Úřadu práce ČR, tak i sociálních pracovníků působících u poskytovatelů sociálních služeb, dopadaly důsledky pandemie na všechny jejich klienty. Za výrazně ohro-

žené začali respondenti považovat běžné domácnosti s nízkým, zpravidla jedním pravidelným příjmem. Zmiňovány byly zejména pracující matky samoživitelky, které od otců marně vymáhají výživné. Další zranitelnou skupinou byly rodiny s dvěma a více dětmi a cizinci, kteří dlouhodobě žijí v ČR, ale nemají zde trvalý pobyt. Často uváděnou ohroženou skupinou byli také senioři s nízkým příjmem, včetně těch, kteří žijí bez příjmů na ulici a neodpracovali dostatečný počet let pro nárok na starobní důchod. Tito senioři jsou také častěji nemocní a jejich umístění např. do důchodových domů je mnohdy „během na dlouhou trať“.

Někteří respondenti, zejména zaměstnanci Úřadu práce ČR vykonávající přímou práci s klienty, identifikovali jako další ohroženou skupinu nižší střední třídu. Do této kategorie zařazují zejména jedince s příjmy ze zaměstnání, kteří nejsou závislí na žádné formě sociální pomoci, ale zároveň zpravidla nedisponují dostatečnými finančními rezervami či úsporami. V případě náhlého, i když malého finančního výpadku se tak dostávají do velmi obtížné situace – na jedné straně nedosáhnou na sociální dávky (např. příspěvek na bydlení), na straně druhé se pohybují těsně nad hranicí životního minima a jakýkoliv výpadek příjmů má pro ně leckdy dramatické dopady. Omezení okamžité pomoci ze strany Úřadu práce ČR často spočívá v prověřování příjmů za uplynulé období, které nezohledňuje aktuální zhoršenou finanční situaci.

Oproti tomu za celkem „stabilizované“, i když na odpovídající nízké úrovni byly označeny rodiny zajišťující si příjem pomocí dávek hmotné nouze, zde výrazné změny zaznamenány nebyly. Zjištění naznačují, že došlo k určitému paradoxu – systém týkající se pomoci v hmotné nouzi vyhovuje lidem, kteří jej využívají dlouhodobě. Ukazuje se, že nesnadný vstup do systému měli lidé, kteří nedávno ztratili příjem, nějakou dobu se snažili vyjít z úspor, neměli dostatečné dovednosti pro podání žádosti o sociální dávky, popř. nesplňovali podmínky pro jejich získání.

Právě u osob ve vysoce obtížné sociální a životní situaci zpravidla nedocházelo ke změnám v druhu/typu potíží, ale jejich problémy se prohloubily či zvýraznily. Se zhoršením situace klienta se negativně změnilo i jeho chování, ubyla empatie či ohledy k jiným lidem, naopak se spíše zaměřil jen na svůj vlastní prospěch. Naproti tomu někteří poskytovatelé služeb zásadní změny u osob s výraznými potížemi nezaznamenali, a to především z toho důvodu, že u těchto klientů již nevidí moc možností ke zhoršení jejich situace.

Rodiny s dětmi představovaly další významnou a zranitelnou skupinu, která byla výrazně ovlivněna dobou covidu-19. Zhoršení situace navíc umocnilo, pokud se jednalo o rodiče samoživitele. U nich docházelo ke kumulaci nových, neznámých a obtížně řešitelných situací spojených jednak se zavedením distanční výuky, jejíž realizace vyžadovala podporu ze strany rodičů, mnohdy zaměstnaných vlastní prací, a jednak s potřebou zajištění odpovídajícího technického vybavení. Velký propad v oblasti vzdělávání dětí vykazovaly zejména rodiny, které se potýkaly se složitou sociální situací a byly mnohdy závislé na sociálních službách. Některé organizace se snažily pomoci dětem těchto klientů, kteří

využívali jejich služby, poskytováním potřebných vzdělávacích materiálů (např. tištěné materiály) a zapůjčováním technického vybavení, jako jsou počítače a notebooky.

Během expertních rozhovorů bylo hodnoceno poskytování sociální pomoci z hlediska včasnosti a účinnosti opatření. Pracovníci státních institucí, tedy především Úřadu práce ČR a samosprávy – sociálních odborů městských úřadů – hodnotili poskytování sociální pomoci jako vyhovující a dle možností i včasné. Na druhou stranu, respondenti z neziskových organizací vyjadřovali odlišný názor a častěji uváděli určité výhrady k tomu, jak jsou služby a finanční prostředky v rámci sociální sítě poskytovány. Hlavní připomínky se týkaly složitosti procesu schvalování žádostí, včetně samotného formuláře žádosti, požadovaných příloh a způsobu jejich předkládání a doručování.

Jeden z respondentů, konkrétně expert z oblasti sociální antropologie, sledující dlouhodobě trendy v sociální oblasti, upozornil v rámci kvalitativního šetření na skutečnost, že „vloni touhle dobou skoro 20 % domácností nemělo na mimořádný výdaj 10 tisíc korun, ale dávky hmotné nouze bere 1,5 % lidí. Naprostá většina lidí je mimo systém.“ Uvedenou informaci potvrzují i výsledky kvantitativní části výzkumu. Podle výsledků šetření EU-SILC za rok 2020 uvedlo 20 % domácností, že nemohou zaplatit neočekávaný výdaj 12 800 Kč. Dle dat MPSV o pomoci v hmotné nouzi bylo v roce 2020 vyplaceno 96 tis. dávek měsíčně, což je 1 % obyvatelstva. Z údajů je patrné, že velký počet domácností se pohybuje těsně nad hranicí životního minima, nemůže zaplatit neočekávané výdaje a zároveň nesplňuje podmínky pro získání pomoci v hmotné nouzi.

Pomoc se skládá ze dvou dávek: příspěvek na živobytí a doplatek na bydlení. Obě dávky se odvíjí od částek životního minima. Životní minimum pro jednotlivce je 4620 Kč. V případě, kdy je příjem vyšší než tato částka, nemůže jednotlivec dostat příspěvek na živobytí. Taktéž doplatek na bydlení. Pokud po zaplacení nákladů na bydlení zůstává částka vyšší než životní minimum, nemůže jednotlivec dostat doplatek na bydlení. Pro úplnou rodinu dvou dospělých s dvěma dětmi činí životní minimum 14 310 Kč. Jestliže se příjem této domácnosti pohybuje okolo 15–20 tis. Kč měsíčně, tak taková domácnost nemůže zaplatit neočekávaný výdaj 12 800 Kč, a přitom nemá nárok na pomoc v hmotné nouzi. V této situaci se nachází téměř každá pátá domácnost.

Nicméně, naprostá většina respondentů kvalitativního šetření nezaznamenala vznik nových, dosud nedetekovaných rizikových skupin obyvatel, na které by měla cílit státní sociální ochrana. Spíše se u svých klientů začali potkávat s výraznější kumulací a prohloubením stávajících problémů. Problémy často působí synergicky a značně zhoršují situaci dotčených osob. Klienta je komplikované „zařadit“ do systému (sociálních, popř. zdravotních služeb), popř. nalézt vůbec subjekt či systém, který by jeho problémy uměl řešit.

Diskuse

V rámci této analýzy jsme se zaměřili na nejchudší vrstvy obyvatelstva a sledovali změny ve světle pandemie covidu-19. Identifikováno bylo několik skupin, které jsou zvláště zasaženy chudobou a jejichž situace se v důsledku pandemie ještě zhoršila. Mezi nejpostiženější skupiny patří nejmladší a nejstarší věkové kategorie, pracovníci s nižším středním vzděláním, nezaměstnaní, samoživitelé, jednotlivci a rodiny s třemi a více dětmi. I když celkový vliv pandemie covidu-19 na populaci jako celek nebyl významný, tyto vybrané skupiny obyvatel zaznamenaly větší negativní dopad než zbytek populace.

Jak ukazuje teorie intersekcionality, rodiny se dostávají do obtížné situace, když se různé negativní faktory vzájemně prolínají. Například když je osoba ve vyšším věku a zároveň nemá dostatečné vzdělání pro získání zaměstnání nebo když samoživitel žije sám bez podpory rodičů, kteří by mu mohli pomoci s péčí o děti a zlepšit tak jeho možnosti pro hledání a získání zaměstnání. Období covidu-19 přineslo několik negativních faktorů, jako je vysoká pravděpodobnost nákazy, uzavření škol v důsledku karantény a nutnost starat se o děti, zvýšená pravděpodobnost ztráty zaměstnání, zejména v sektorech obchodu, pohostinství a stravování. Tyto faktory se vzájemně prolínají, a pokud byla situace domácnosti složitá již před covidem-19, pak pandemie postihla tyto vybrané domácnosti výrazněji než ostatní.

Naše analýza identifikuje několik klíčových os znevýhodnění, přičemž tyto osy zahrnují nízkou úroveň vzdělání a příjmu, existenci rodin s třemi a více dětmi, péči o příbuzné, samoživitele, osoby ve vyšším věku a jedince se zdravotním postižením. Osoby s nízkým vzděláním pracují za nízké mzdy a zároveň nemají dostatečné finanční rezervy pro nepředvídané výdaje, jako jsou náklady spojené s onemocněním covid-19. Rodiny s dětmi a samoživitelé se častěji ocitli v situaci, kdy museli zajistit péči o děti v důsledku omezení provozu škol a školek. Zvláště matky vykonávající zaměstnání neumožňující práci na částečný úvazek nebo z domova byly vystaveny obtížným rozhodnutím, zda upřednostnit práci, či péči o děti. Podobným obtížím čelili i samoživitelé pečující o děti. Starší pracovníci pak čelili vyššímu riziku propuštění v důsledku uzavření provozů během pandemie covidu-19.

V souladu s teorií intersekcionality dochází ke vzájemnému prolínání těchto os znevýhodnění, což vede k multiplikaci negativních dopadů. Toto prolínání je patrné například u domácností, kde se kombinuje samoživitelství se statusem důchodce nebo zdravotně postiženou osobou. Dalším příkladem jsou rodiny s třemi a více dětmi, kde rodiče mají pouze nízké vzdělání a zaměstnání s nízkým příjmem. Během pandemie covidu-19 docházelo k prolínání těchto nepříznivých dopadů častěji a i negativní dopady byly intenzivnější. Více ohrožení onemocněním byli důchodci, a proto častěji potřebovali péči rodinných příslušníků. Rodiny s dětmi a samoživitelé byli ve větší míře ohroženi rizikem ztráty zaměstnání, protože museli řešit zajištění péče o své děti. Osoby s nízkým vzděláním byly ohroženy ztrátou zaměstnání nebo poklesem příjmů v důsledku dočasného uzavření

odvětví, ve kterých byli zaměstnáni. Teorie Ulricha Becka o rizikové společnosti naznačuje, že technologický pokrok přináší nejen pozitivní, ale také negativní aspekty. Globalizace umožňuje rychlé šíření nemocí, jako je covid-19. Společnosti se vystavují vyššímu riziku kvůli změnám životního stylu, kvalitě potravin a zvýšené úrovni stresu. Tyto faktory dohromady snižují odolnost společnosti vůči krizím, jako je právě pandemie covidu-19.

Během analýzy jsme se zabývali otázkou, zda systém sociální podpory adekvátně reagoval na nová rizika, která s sebou přinesla pandemie covidu-19, a zda skutečně poskytl dostatečnou pomoc chudým vrstvám populace. Data ukazují, že byl vyplacen mimořádně vysoký počet nemocenských dávek a ošetrového, které představovaly pro rodiny postižené pandemií finanční pomoc. Zároveň došlo ke zvýšení částky životního minima, což vedlo k nárůstu počtu žadatelů o sociální pomoc. Rovněž navýšení rodičovského příspěvku znamenalo další pomoc pro rodiny s dětmi.

Analýza naznačuje, že příjmová situace znevýhodněných domácností vykazuje zhoršení, přičemž výrazná část tohoto zhoršení byla kompenzována prostřednictvím systému sociální pomoci. Avšak některé jednotlivce nebylo možné zařadit do systému sociální podpory, neboť jejich situace se nezhoršila natolik výrazně, aby propadli pod hranici životního minima. Systém sociální podpory byl efektivní zejména při poskytování pomoci nejchudším vrstvám obyvatelstva, kde byla podpora přiznána. Nicméně rodiny, jejichž situace se sice zhoršila, ale nedostaly se pod hranici chudoby, neměly nárok na podporu. Některé identifikované skupiny tak pod vlivem zhoršené situace systémem sociální ochrany propadly, ačkoliv jejich příjmy klesly na úroveň těsně nad hranicí chudoby. Dávky hmotné nouze byly poskytnuty nejchudším vrstvám obyvatelstva. Skupiny identifikované v této analýze sice zažily zhoršení své situace, ale až do takové chudoby se nedostaly.

Výsledky této studie odpovídají zjištěním studií řešených v Německu (Brand et al., 2022) a Švédsku (Adermon et al., 2022), které rovněž zjistily, že nejvíce postiženými byli pracovníci s nízkým vzděláním a nízkými příjmy, asistenti domácí péče a zaměstnanci v sektoru služeb. I v případě Německa a Švédska byl systém sociálních transferů schopen mírnit dopad krize a částečně vyrovnat rozdíly v příjmech. Na rozdíl od studií provedených v Itálii (Fiaschi a Tealdi, 2022) a Spojeném království (Powel et al., 2022), kde se dopad pandemie lišil podle pohlaví, nebyly v naší studii zaznamenány signifikantní rozdíly v dopadu dle pohlaví.

Analýza naznačuje, že během pandemie covidu-19 nedošlo ke vzniku nových rizikových skupin, ale spíše se prohloubily problémy již existujících rizikových skupin. Zvýšil se například podíl domácností jednotlivců, zejména jednotlivců ve věku nad 65 let, kteří často čelí riziku chudoby. Prohloubily se problémy samoživitelů, seniorů a domácností se třemi a více dětmi. Systém sociální podpory pokrývá všechny tyto skupiny obyvatelstva a poskytuje pomoc lidem v obtížné situaci. Nicméně se může stát, že domácnosti nejsou dostatečně informovány

o možnostech získání státní podpory nebo nejsou ochotné vyřizovat dávky podpory kvůli relativně nízkým částkám. Často se rodiny ocitají v situaci, kdy výše jejich příjmů je jen mírně nad životním minimem, a proto nemohou žádat o dávky státní podpory, i když jejich příjem není dostatečný a situace rodiny neumožňuje získání vyššího příjmu. Vzhledem k tomu, že krize jako covid-19 se mohou v budoucnosti opakovat, je nezbytné analyzovat situaci nejchudších obyvatel, abychom včas identifikovali rizikové skupiny a poskytli jim včasnou pomoc.

Závěr

Dopady pandemie covidu-19 a přijatých protipandemických opatření vedly k poklesu příjmů u rostoucí skupiny obyvatel. V situaci, kdy docházelo ke ztrátě zaměstnání a současně ke zhoršení životní úrovně, se objevila potřeba pokrýt část základních životních potřeb prostřednictvím sociálních dávek. Tyto dávky, jako je státní sociální podpora a pomoc v hmotné nouzi, však nedokázaly plně nahradit příjmy ze zaměstnání.

I když data ukazují, že během pandemie covidu-19 počet chudých rodin mírně poklesl, existují značné rozdíly v příjmové chudobě mezi různými skupinami obyvatelstva. Nejvíce postiženou skupinou jsou nezaměstnaní, z nichž každý druhý se nachází pod hranicí chudoby. Ohroženi jsou také samoživitelé a jednotlivci, zejména jednotlivci ve věku nad 65 let, mezi kterými je každý čtvrtý ohrožen příjmovou chudobou. Nejchudších 10% domácností tvoří převážně nezaměstnaní důchodci a zaměstnaní s nižším vzděláním. V této skupině nejchudších domácností se zvyšuje podíl jednotlivců, nezaměstnaných a starších osob, pro které jsou sociální příjmy stále významné. Celkově sociální transfery snižují míru chudoby o polovinu a během pandemického období se jejich význam výrazně zvýšil.

Na základě administrativních dat týkajících se dávek státní sociální podpory lze konstatovat, že příjemci těchto dávek jsou převážně jednotlivci, samoživitelé s jedním či více dětmi a domácnosti s minimálním nebo žádným příjmem, případně pouze s důchodem nebo přídatkem na dítě. U všech druhů dávek roste podíl nejstarší skupiny 65 a více let, což souvisí se stoupajícím počtem seniorů v populaci. Během období pandemie covidu-19 došlo k významnému nárůstu počtu příjemců přídatku na dítě, doplatku na bydlení a příspěvku na živobytí, což je důsledek snížení příjmů nejchudších vrstev obyvatelstva. Vliv pandemického období na příspěvek na bydlení a příspěvek na péči nebyl zaznamenán. Přičemž počet příjemců příspěvku na bydlení je naopak klesající. Od roku 2021 pokračuje také pokles počtu příjemců příspěvků na živobytí a doplatku na bydlení, což souvisí se zvýšením příjmů obyvatelstva.

Lze konstatovat, že systém sociální ochrany poskytl pomoc ohroženým skupinám, které se ocitly v obtížné situaci buď v důsledku dočasného uzavření provozů během pandemie covidu-19, nebo v důsledku dlouhodobých nevyhnu-

telných okolností, jako je zdravotní stav, vyšší věk, rodinná situace a nízká úroveň vzdělání. Během pandemického období došlo ke zhoršení příjmové situace vybraných skupin obyvatelstva, avšak větší vliv na tuto situaci mají sociálně-ekonomické charakteristiky domácností. Pandemie nezpůsobila vznik nových kriticky ohrožených skupin, ale ostřeji vymezila již existující cílové skupiny. Začalo docházet k situacím, kdy osoby, které se v předcovidovém období vyrovnávaly s problémy převážně samostatně, se v období covidu-19 začaly potýkat s náročnými situacemi a problémy, často i v důsledku jejich kumulace.

HELENA VYCHOVÁ se věnuje problematice trhu práce, politiky zaměstnanosti a dalšího vzdělávání, flexibilním formám práce a možnostem jejich uplatňování.

ORCID: 0000-0001-9583-1234

OLEKSANDR STUPNYTSKYI se věnuje statistické analýze trhu práce, problematice politiky zaměstnanosti, predikcím trhu práce.

ORCID: 0009-0000-8041-6599

HELENA MAREŠOVÁ se zabývá problematikou trhu práce a veřejných služeb zaměstnanosti, zejména pak problematikou aktivní politiky zaměstnanosti a hodnocení účinnosti jejich nástrojů.

ORCID: 0009-0005-8910-7190

MARIE TÁBORSKÁ se podrobněji věnuje opatřením aktivní politiky zaměstnanosti a vyhodnocování jejich účinnosti.

PETR VÍŠEK[†] se zabýval problematikou sociální ochrany, sociálního vyloučení, sociálního bydlení, problematikou Průmyslu 4.0 a dopady digitalizace, automatizace a robotizace na trhu práce.

Literatura

- Adermon, A., Laun, L., Lind, P., Olsson, M., Sauermann, J. a Sjögren, A. (2022). *Earnings losses and the role of the welfare state during the COVID-19 pandemic: Evidence from Sweden*. IZA Discussion Paper, 15662. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4268770>
- Braband, C., Consiglio, V., Grabka, M., Hainbach, N. a Königs, S. (2022). *Disparities in labour market and income trends during the first year of the COVID-19 crisis – evidence from Germany*. IZA Discussion Paper, 15475. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4188286>
- Bussink, H., Vervliet, T. a Weel, B. (2022). *The short-term effect of the COVID-19 crisis on employment probabilities of labour-market entrants in the Netherlands*. IZA Discussion Paper, 15242. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4092510>
- Císař, O. (2015). Politická sociologie a kritická teorie Ulricha Becka. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 51(1), 130–136.

- Dudová, R. (2021). Péče jako individuální odpovědnost a prohloubení ekonomického znevýhodnění sólo matek v pandemii covid-19. *Gender a výzkum / Gender and Research*, 22(2), 110–138. <https://doi.org/10.13060/gav.2021.022>
- Federičová, M., Kalíšková, K. a Zapletalová, L. (2022). *Chudoba a sociální dávky v sociálně vyloučených lokalitách*. Studie 8/2022. Národohospodářský ústav AV ČR, v. v. i.
- Fiaschi, D. a Tealdi, C. (2022). *Scarring effects of the COVID-19 pandemic on the Italian labour market*. IZA Discussion Paper, 15102. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4114648>
- Grossmann J. a München, D. (2022). *Nezaměstnanost v období COVID-19*. IDEA při Národohospodářském ústavu AV ČR, v. v. i.
- Höhne, S. (2021). Dopady pandemie na sólo rodiče – první výsledky výzkumu. *FÓRUM sociální politiky*, 5/2021, 29–30.
- Kolářová, K. (2018). Paradoxy úspěšné teorie: intersekcionalita mezi kritikou a stvrzováním hegemonie. *Gender a výzkum*, 19(2), 11–31. <https://doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2.424>
- Mansouri, F. a Sefidgarbaei F. (2021). Risk society and COVID-19. *Canadian Journal of Public Health*, 112, 36–37. <https://doi.org/10.17269/s41997-021-00473-z>
- Maestripieri, L. (2021). The COVID-19 pandemics: Why intersectionality matters. *Frontiers in Sociology*, 6. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.642662>
- Majbahin, P. (2021). *Ulrich Beck's Risk Society and coronavirus: A study on the rise of 2020 pandemic*. Department of Criminology, University of Dhaka
- Powell, A., Francis-Devine, B. a Clark, H. (2022). *Coronavirus: Impact on the labour market*. Commons Library Research Briefing. House of Commons Library. UK. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8898/>

Datové zdroje

- ČSÚ. (2021a). *Vybrané údaje o sociálním zabezpečení za rok 2020*. Staženo 23. 6. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/vybrane-udaje-o-socialnim-zabezpeceni-2020>
- ČSÚ. (2021b). *Příjmy a životní podmínky domácností – 2020 (EU-SILC 2020)*. Staženo 22. 7. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-a-zivotni-podminky-domacnosti-r4hlvpcwox>
- ČSÚ. (2022a). *Příjmy a životní podmínky domácností – 2021 (EU-SILC 2021)*. Staženo 22. 7. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-a-zivotni-podminky-domacnosti-r4hlvpcwox>
- ČSÚ. (2022b). *Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků VŠPS*. Staženo 23. 7. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/zamestnanost-a-nezamestnanost-podle-vysledku-vsp-ctvrtletni-udaje-2-ctvrtleti-2022>
- Trexima. (2022). *Informační systém o průměrném výdělku*. Staženo 23. 6. 2022 z www.ispv.cz